

ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΙΠΠΟΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΡΟΔΟ (1309-1522)

1. O Guillaume Caoursin δωρίζει το χρυσό του στον Μεγάλο Μάγιστρο Pierre d'Aubusson. Μικρογραφία από τον κώδικα του Guillaume Caoursin (1482-1489).

Ιωάννα Μπίθα

Αρχαιολόγος

Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών

...όμως εγώ θέλω να πώ και διά την φορεσίαν, ν' αφηγηθώ παρά μικρόν μ' όσην εμπορεοίαν. ενδυμένα ήσαν τα κορμία τ' αγγελικά εκείνα. από πανάκια της Φραγκίας, από τα πλέα της φίνα, μοιραν απ' αύτας να φορούν βελούδα τζαμπλότια και λιθομαργαρίτα να χουν εις μανικάτα, και απάνω στα τραχήλια των, εις τα τουρνεύματά των χρυσά να έχουν γουρζέρια μέχρι και τα βυζάτα των, και απέξω οι γουνέλαις των ετέρα να χουν πάλι να λαμπτούν, ν' ακτινοβόλουν τα εύμορφά των κάλλη...

Με αυτά τα λόγια (στ. 120-129) και άλλα πολλά περιγράφει τις φορεσίες των συμπολιτών του ο ρόδιος στιχουργός Εμμανουήλ Γεωργιλλάς, τουπικήν Λιμενίτης, σε ένα ποίμαν γεμάτο νοσταλγία και θλίψη για τους χρόνους πριν από το μεγάλο θανατικό του λοιμώμου που έπληξε το νησί το 1498. Η περιγραφή της ενδυμασίας και μέσα από αυτήν η αναφορά στην ποιότητα του ανέμελου όλωτε βίου κατέχουν μεγάλο μέρος του παραπάνω δημώδους ποιήματος, ενώ ανάλογα σημαντική είναι και η σημειολογική της αναφορά στο χαρακτηρισμό του πολιτισμού μιας κοινωνίας.

Ηρόδος, το μεγαλύτερο νησί της Δωδεκανήσου, με σημαντική ιστορία από τα αρχαία χρόνια, συνέχισε να κατέχει σημαντική δύση στα ιστορικά δρώμενα της περιοχής και κατά τη βυζαντινή περίοδο. Πολὺ κοντά στα παράλια της Μικράς Ασίας, κοιτάζει με τη δυτική, πιο άγρια, πλευρά της τα άλλα Δωδεκάνησα

και το Αιγαίο. Η πόλη της Ρόδου, στο βορειοανατολικό άκρο του νησιού, μια πόλη με συνεχή κατοίκηση έως τις μέρες μας, μάρτυρες της οποίας αποκαλύπτονται διαρκώς, διατηρεῖ εμφανή το μεσαιωνικό της χαρακτήρα στη σημερινή Παλιά Πόλη που περικλείεται από τείχη.

Ο 13ος αιώνας, που σημάδεψε δραματικά την ιστορική μοίρα του Βυζαντίου, οδήγησε μεταξύ άλλων στη δημιουργία ανεξάρτητης γηγενούς μιας αναδεικνύντας συγχρόνως μια τοπική αριστοκρατία. Στη Ρόδο εμφανίστηκε γύρω στα μέσα του αιώνα κυριάρχη η οικογένεια των Γαβαλάδων, άλλοτε αυτούνομη και άλλοτε σε σχέση υποτελείας προς τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου, να αγνιζείται εναντίον διαφόρων αντιπάλων που εποφθάλμιωσαν το ηλιογεννητό νησί. Η κατάσταση αυτή ενέτεινε την αστάθεια, με αποτέλεσμα στην αρχές του 14ου αιώνα, ύστερα από τριετή αγώνα, η Ρόδος να υποκύψει στην κυριαρχία του Τάγματος των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη, που αναδημούσε μια νέα βάση δράσης για να ανακτήσει τους Αγίους Τόπους από τους Οθωμανούς. Η εγκατάσταση των ιπποτών, αν και ολιγάριθμων και περιορισμένων στο Κολλακιό -το «καταφύγιο» της τεχνικότερης πόλης της Ρόδου-, και πολλών εμπόρων από τη Δύση άλλαξε τη φυσιογνωμία του νησιού. Ιππότες και άλλοι, μέλη μεγάλων οικογενειών κυριών της Γαλλίας, αλλά και της Ισπανίας, ο περισσότεροι πεπαιδεύμενοι, με ερείστατα στην παπική και στις βασιλικές αυλές της Δυτικής Ευρώπης, δημιουργήσαν μια εντόπια αριστοκρατία με φραγκοελληνικές προτυπησίες, η οποία έδρασε μαζί με τον υπόλοιπο πληθυσμό κυρίως στις πόλεις. Η νέα αυτή κατάσταση επηρέασε όπως ήταν φυσικό τη διαμόρφωση της ζωής και του πολιτισμού στο νησί, όπως φανερώνουν η ίδια η πόλη της Ρόδου με τα αρχεκτονήματά της, άλλα και η υπαίθριος με τα κάστρα και τις 100 περίπου εκκλησίες της, καθώς και τα άλλα καλλιτεχνικά δημιουργήματα ενός λαού «βυζαντίνου» που βρέθηκε στο σταυροδρόμι της ιστορίας και συμβίωσε με λαούς και συνήθειες ποικιλες. Οφεις αυτής της πολιτισμικής ωμώσης μας προσφέρουν οι μικρογραφίες του κώδικα Par. Lat. 6062 του Guillaume Causurin, υποκαγελάριον του Τάγματος των Ιπποτών, στον οποίο ιστορείται η πολιορκία της Ρόδου από τους Οθωμανούς το 1480. Ο κώδικας αυτός φιλοτεχνήθηκε με τη διεθνή γοτθική τεχνοτροπία που βανδότερο στη Ρόδο μεταξύ των ετών 1482-1489 (εικ. 1).

Σημάδια αυτής της πολυμορφίας διαπιστώνται και στις ενδυματολογικές συνήθειες των κατοίκων του νησιού, όπως αυτές έχουν διαστηθεί στις τοιχογραφήμενες παραστάσεις αφειρεώντων. Δύο είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της αμφίσησης στη Ρόδο: η προτυπηση των Ελλήνων για τη βυζαντινή ενδυμασία, εκτός από λίγες μόνο περιπτώσεις όπου διαπιστώνεται η χρήση ενδυμάτων δυτικού τύπου, και η αναλογία της εξέλιξης και της ποικιλίας με τις αντίστοιχες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη ή στη φραγκοκρατούμενη Κύπρο, αν και μερικές φορές οι δυτικές επι-

2. Κεκοιμημένοι κτήτορες με τα παιδιά τους στην Αγίο Φανούριο στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (1335-6).

δράσεις εκεί είναι πιο έντονες και τολμηρές. Οι διαπιστώσεις αυτές αιφορούν βεβαία κυριώς την αρχοντική ενδυμασία και πολύ λιγότερο την καθημερινή των ανθρώπων των αφεωμένων στη βιοτική μέριμνα, οι τύποι της ενδυμασίας των οποίων μένουν κατά βάση σταθεροί μια και απορρέουν από συγκεκριμένες λεπτουργικές ανάγκες.

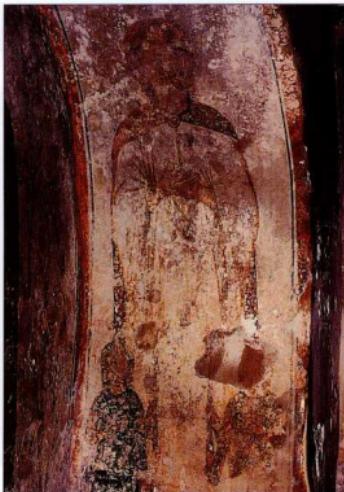
Βασικό χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής ενδυμασίας είναι τα επιάλληλα φορέματα με τα σοφά μελετημένα ανοίγματα, ώστε να γίνονται αμέωνα φανέρες η ποικιλία, η ποιότητα και η διακόσμηση τους και μέσα από αυτά η κοινωνική θέση και η οικονομική κατάσταση του πρωσώπου που τα φέρει. Τόσο η πλήρης ανδρική όσο και η γυναικεία φορεσιά αποτελούνταν από δύο, κοινά και στα δύο φύλα, εσωτερικά ενδύματα, το υποκαμίσιον και το καμίσιον: Το υποκαμίσιον, ποδήρες ένδυμα, με χειρίδες ή χωρίς, λευκού χρώματος, από λινό ή μαλλί, φορισταν κατάστασα. Επάνω από το υποκαμίσιον φοριόταν το καμίσιον, ένδυμα ποδήρες και αυτό με στενές χειρίδες που έκλειναν με μικρά κομβία ή λεπτή κορδονία. Το καμίσιον ήταν συνήθως λευκό και ακόσμητο, απαντώνται όμως λίγες περιπτώσεις που είναι κόκκινο, μαύρο ή διακοσμημένο με λεπτά μαύρα σχέδια, ενώ σε πολυτελέστερη έκδοση έφερε επιμελημένα επιμάνικα.

Αρκετές πληροφορίες για τα εξωτερικά ενδύματα συνάγονται από τη μελέτη των σχετικών τοιχογραφιών. Τόσο στην ανδρική όσο και στη γυναικεία αμφίσηση καταγράφονται διάφοροι τύποι.

Ο συνθέτεστερος τύπος εξωτερικού ανδρικού ενδύματος, που απαντάται σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια, είναι ο ποδήρης επενδύτης σε απλή ή πολυτελέστερη μορφή. Στο ναό του Αγίου Φανουρίου, στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, ο κεκοιμημένος αφεωμένης του 1335/6 εικονίζεται να φορεί μελανόχρωμο ποδήρη επενδύτη, ζωσμένο στη μέση, με εσωτερική επένδυση από

3. Αἱρετήριο με τα παιδιά της στον Άγιο Φανούριο στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (1335/6).

4. Οι κτήτορες Κωνσταντίνος Μαύρης και Ειρήνη η Ατούμισσα στους Άγιους Θεοδώρους στην Αρχαγέλο (1372).

διαφορετικό υλικό, το οποίο δηλώνεται με κατανεύριο χρώμα στις αναδιπλούμενες κάτω άκρες του κατακόρυφου ανοίγματος που έκλεινε φθηλά με μικρά κομβίδια (εικ. 2). Ανάλογους επενδύτες φορούν το 1372 και στις αρχές του 15ου αιώνα οι αφιερωτές Κωνσταντίνος Μαύρης (εικ. 4) και Γεώργιος (εικ. 5) στους ναούς των Αγίων Θεοδώρων και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Αρχαγέλο αντίστοιχα. Μια πολυτελέστερη μορφή του φορεί, στον τελευταίο, ο Νικόλαος Καμάνος το 1428 (εικ. 6): ο μαύρος ποδήρης επενδύτης του, με επένδυση ίσως από γυνά, κοσμείται με μαργαριτάρια στο κατά μήκος άνοιγμα του αλλά και κατά τόπους. Στους ώμους του φορεί ένα *collar* (επιτόγιον), βαθυκόκκινο – προφανώς αυτή η χρωματική διαφοροποίηση υποδηλώνει κάπιο πολυτελές ύφασμα. Ο επενδύτης αυτός μάλλον αποτελεί παραλλαγή του βυζαντινού μαργαριτόντου ενδύματος, το οποίο στην Κρήτη ο Βενετός, το 1339, είχαν απαγορεύει με διάταγμα τους να φορούν οι άνδρες οποιασδήποτε τάξης.

Δύο μικρά αγόρια στον Άγιο Φανούριο (1335/6) φορούν ένδυμα από πολυτελές ύφασμα, εφαρμοστό στον κορμό, με μανίκια των οποίων τα κάτω μισό κρέμεται ελεύθερα πίσω από το χέρι, στοιχείο που απαντάται και στη δυτική ένδυμασία αυτή την εποχή (εικ. 3). Το ένδυμα αυτό πρέπει να είναι παραλλαγή του αυτοκρατορικού ένδυμάτος λαπτάτη.

Από τον 14ο αιώνα, απηχώντας δυτικές επιδράσεις, ο επενδύτης κοντάνει φθάνοντας έως το μέσον της κνήμης. Αρκετά είναι τα παραδείγματα από την Κρήτη, ενώ στη Ρόδο καταγράφονται δύο του 14ου-15ου αιώνα, και τα δύο στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον Κουφά Παραδεσίου. Στο πρώτο, ο κεκομημένος αφιερωτής φορεί βαθυκόκκινο κοντό επενδύτη,

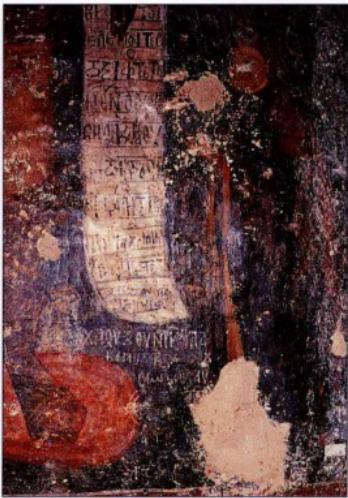

εφαρμοστό στον κορμό, με πολυτελή επένδυση και διακόσμηση στην τραχηλά και στα επιμάνικα, από πλέγμα χρυσούφαντων ρόμβων που αποδίδονται εδώ με ώχρα (εικ. 7). Στο δευτέρο παράδειγμα, ο επενδύτης είναι καβάρα δυτικού τύπου – παράλληλη του εικονίζονται στο χειρόγραφο του Caoursin. Είναι βαθυκόκκινος με εφαρμοστό κορμό και ανέτα μανίκια, έχει μικρό ορθίο γιακά και τα άνωγμα στα στήθος κλείνει με κορδόνια (εικ. 8).

Μία πολυτελέστερη μορφή επενδύπτη, που απαντάται κυρίως στη Μακεδονία, τη Σερβία, ακόμη και στον παλαιολόγο Μυστρά, αλλά με πλήρη βυζαντινή μεγαλοπρέπεια στην απεικόνιση του αυτοκράτορα Ιωάννη Ή' Παλαιολόγου στον πίνακα του B. Gozzoli (1439), προτιμώντας στον προχωρημένο 15ο αιώνα ο όρχοντας λογοθέτης Βαρδούση και οι δύο γιοι του στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Φουντούκι, πάνω στο δασιώμενο βουνό Προφήτη Ηλία. Ο Βαρδούσης φορεί βαρύ ποδήρη επενδύτη με γυνά στο εσωτερικό και κοντά μανίκια, ώστε να φαίνεται η πολυτελεία του υφαντού εσωτερικού ενδύματος και να δεικνύεται άμεσα η αρχοντική και πλούσια καταγωγή του (εικ. 10). Οι δύο γιοι του φορούν ανάλογο επενδύτη αλλά σχετιζόμενο.

Στις αρχές του 16ου αιώνα (εικ. 10), στην κρύπτη του Άγιου Σπυρίδωνα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, ο Ανδρέας και ο γιος του Γεώργιος φορούν έναν επενδύτη, πολύ συνθημένο ήδη από τον 14ο αιώνα στη Δύση: μακρύς έως το μέσον της κνήμης, έχει μεγάλα κατακόρυφα ανοίγματα στη θέση των μανικιών για να φαίνονται τα φουσκωτά στο επάνω μέρος μανικία του εσωτερικού ενδύματος, που πρέπει να είναι εφαρμοστό στον κορμό.

Μεγάλη σημασία για την ανδρική αμφίστη έχει η ζώνη, που παίζει ιδιαίτερο ρόλο στην όλη

εμφάνιστη. Δένεται χαλαρά λίγο πιο κάτω από τη μέση, στοιχείο που αποτελεί χαρακτηριστικό του ευγενούς άνδρα τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη Δύση. Στη ζώνη στερεώνονται το μαντή, το πουγγι και το εγχειρίδιο (εικ. 10).

Όσον αφορά την κόμψωση, στο Βυζάντιο τα μακριά μαλλιά και τα καλύμματα της κεφαλής στους άνδρες θεωρούνταν στην πλάτη κοσμήσιματα και ευπέριες. Κουκούλιο, ένα σκούφο μαύρο που καλύπτει τα αυτιά και το πίσω μέρος του λαιμού, φορεί ο αφερωτής στον Άγιο Φανούριο (εικ. 2), και ένα μεγάλο τραπεζούσιος καπέλο ο λογοθέτης Βαρδούνης (εικ. 10), ενώ τα παιδά του έχουν στολισμένα, όπως τα αρχοντόπουλα στην αυτοκρατορική αυλή, τα μαλλιά τους με μικρό διάλιθο στέφανο (εικ. 11). Επίστις στη Ρόδο, όπως και στην Κρήτη και την Κύπρο, απαντάται και ο δυτικός άσπρος σκούφος (*coiffe*) που καλύπτει τα μαλλιά και δένεται κάτω από το πηγούνι (εικ. 4). Ο σκούφος αυτός συντίθεται στη Δύση από τον 12ο αιώνα, και η χρήση του επεκτάθηκε διάστερα κατά τον 13ο και τον 14ο. Στη Ρόδο καταγράφεται επίσης και μια άλλη δυτική συνήθεια, τα κοντά μαλλιά τα κομμένα ίσια στο ύψος του λαιμού και στο μέτωπο –ο τύπος της κόμψωσης του ακολούθου (*page*) (εικ. 7, 13), ενώ δεν λείπουν οι περιπτώσεις που οι εικονιζόμενοι έχουν βαμμένα τα μαλλιά τους κόκκινα (εικ. 6) ή ξανθά.

Την ενδυμασία συμπληρώνουν τα υποδήματα, χαμηλά ή ψηλά (μπότες) σε μαύρο χρώμα. Ξεχωρίζουν τα υποδήματα δυτικού τύπου (*souliers* ή *poulaine*) που φορεί ο αφερωτής στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στον Κουφά Παραδεσίου (εικ. 7). Αντίκουν στην κατηγορία των «μακρυμύτικων», στα οποία ένα λεπτό δερμάτινο κορδόνι ένωνε την άκρη του παπούτσου με το άνω τμήμα, προκειμένου να διευκολυνθεί το βάδισμα.

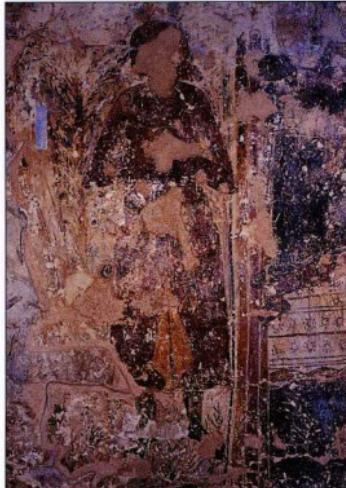
Η γυναικεία φορεσιά που απεικονίζεται στις τοιχογραφίες της Ρόδου φανερώνει την προτίμηση της Ροδίτισσας στις βυζαντινές συνήθειες. Επάνω από το υποκαμίσιον και το καμίσιον φορεί ένδυμα, συνήθως σχήματος ταυ, και ένα μανδιά, το μαντήν.

Το ένδυμα σε σχήμα τα ήταν ποδήρες, φαρδύ, ώψας και τα μανίκια του που πολλές φορές είχαν επίσης ποδήρες άνοιγμα. Συνήθως λευκό, απεικονίζεται με πλούσιες πτυχές σε πράσινο και χώρα, να αναδιπλώνεται χαμηλά μια ή δύο φορές για να επιτρέπεται το βάδισμα. Ημέρας φέρει μια κατακόρυφη ταυία στο ίδιο χρώμα, η οποία ταυτίζεται με τη χρυσούφαντη πορφύρα που στόλιζε τα αυτοκρατορικά ενδύματα. Η Κατερίνα Μυλοποταμιάτη συνέδει το ένδυμα αυτό με τη γρανάτζα, η οποία, σύμφωνα με τον (Ψευδό)Κωνσταντίνο, είχε ασσυριακή καταγωγή και φοριόταν αρχικά αποκλειστικά από τον αυτοκράτορα, αλλά με την πάροδο του χρόνου επιτραπήκε να τη φορουν και οι αρχοντίσσες αρκεί να μη στόλιζον με την πορφύρα. Όμως από τον 14ο αιώνα η χρήση της γρανάτζας, και μάλιστα διακοσμημένης με πορφύρα, έχει γενικευθεί, ώψας αποδεικνύεται από πολλά παραδείγματα στην Κρήτη, στην Κύπρο αλλά και στη Ρόδο: στον Άγιο Φανούριο στην πόλη (εικ. 3), στους Αγίους Θεοδώρους (εικ. 4) και τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στην Αρχάγγελο (εικ. 5) και στην Παναγία Καθολική στη Λάροδο (εικ. 9). Το ένδυμα αυτό έχει συνδεθεί επίσης με τη δυτική κόττα, ενώ τα ποδήρη μανίκια με τα μεγάλα ανοιγμάτα ένιναν ιδιαίτερη αγαπητή στη Δύση μετά τις σταυροφορίες. Τα μανίκια αυτά τα αποκαλούσαν «Πύλες της Κολάσσεως», γιατί το σχήμα τους επέτρεπε να φαίνεται προκλητικά το γυναικείο χέρι!

Τη γυναικεία ενδυμασία συμπλήρωνε το μαν-

5. Οι κτήριοι Ειρήνη και Γεώργιος με το παιδί τους στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στην Αρχάγγελο (οργές 14ου αι.).

6. Ο αφερωτής Νικόλαος Καμανός στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στην Αρχάγγελο (1428).

7. Κεκομημένοι αφιερωτές στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στον Κουφά Παραδεισίου (14ος-15ος αι.).

8. Αφιερωτές στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στον Κουφά Παραδεισίου (14ος-15ος αι.).

δύας. Συνήθως μακρύς, καλύπτει τους ώμους και κλείνει μπροστά με λεπτά κορδόνια ή με πόρτες απλού κυκλικού σχήματος ή περισσότερο περίπλοκες, όπως αυτή που διακρίνεται στον Άγιο Φανούριο στην πόλη, από την οποία κρέμεται μια αλυσίδα αρκετά μακριά (εικ. 3). Απεικονίζεται λευκός, ακόδυτης ή διακοσμημένος με χρυσή ταινία στις ακρες, πρόσωπος ή κοκκινος. Ιδιάτερα πολυτελής πρέπει να ήταν ο καστανός μανδύας της νεαρής Μαρίας Βαρδούση με γούνινη επένδυση και στρογγυλεμένες τις άκρες (εικ. 11).

Εναν άλλο τύπο ενδυμασίας φορεί η σύγχρονος του Βαρδούση στον Άγιο Νικόλαο στο Φουτουκύλι (εικ. 10). Επάνω στο πράσινο καμίσιο φορεί πολυτελές ποδήρες ένδυμα, βαθυτόφυρο με λευκά σχέδια στην ύφανση, επενδυμένο εσωτερικά με λευκό μεταξωτό ύφασμα. Επάνω από αυτό φορεί ένα βαρύ ένδυμα σε καστανό χρώμα, με γούνινη επένδυση σε κατσανά χρώμα, με γούνινη επένδυση, ωστε να περνούν με άνεση τα φαρδιά μανίκια του προηγουμένου ένδυματος – είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται για τη γουνέλλα που αναφέρει ο Εμμανουήλ Γεωργιαλάς.

Επίσης στη Ρόδο σώζονται, αν και σε κακή κατάσταση, δύο τοιχογραφίες με παραστάσεις γυναικών που φορούν καθέρα δυτική ενδυμασία. Η πρώτη βρίσκεται στον Άγιο Φανούριο στην πόλη, όπου η δεσμένη στην Παναγία του 14ου-15ου αιώνα νεαρή γυναίκα φορεί επάνω από το λεπτούψαμένο πουκάμισο, εφαρμοστό στον κορμό και στα μανίκια φόρεμα από πολύτιμο βαρύ πράσινο ύφασμα με βαθύ άνοιγμα στην πλάτη, σε σχήμα «V», που συγκρατείται με κορδόνια πλεγμένα χιαστί. Το φόρεμα έχει μαργαριτοκόσμητα επιμάκια. Στη δεύτερη, της ίδιας εποχής, στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στον Κουφά Παραδεισίου, η γυναίκα φορεί λευκό φό-

ρεμα με φαρδιά φούστα, εφαρμοστό στον κορμό και στα μανίκια, κοντά ως τους αγκώνες, ώστε να φαίνονται τα μακρά κόκκινα μανίκια με τα πολλά μικρά κουμπιά του πουκάμισου. Εμπρός στο στήθος έχει βαθύ άνοιγμα, που κλείνει με πρόσινα κορδόνια τα οποία περνούν παράλληλα μέσα από μεταλλικές υποδοχές, ενώ η μέση του νοίκεται με φαρδιά πράσινη διάλιθη ζώνη, μακριά έως το μέσον της κυμής, όπου καταλήγει σε αλυσίδιο (εικ. 8). Το ένδυμα αυτό συνθίζεται στη Γαλλία από τον 14ο έως και τον 16ο αιώνα, καλείται *corset* και αντικαθίσταται την αρκετά διαδεδομένη εκεί κόττα.

Οι γυναικες όφειλαν να έχουν καλυμμένα τα μαλλιά τους για λόγους αιδηψούσντης και ευπρέπειας. Συνήθως τα καλύπταν με ένα λευκό κεφαλοκάλυμμα που έπειφε απαλά πάνω στους ώμους. Ξεχωρίζουν τρεις περιπτώσεις: η νεαρή κόρη Βαρδούση, που στολίζει τα ελεύθερα μακριά μαλλιά της με στέφανο, και οι δύο αφιερώτριες στον Άγιο Φανούριο στην πόλη, όπου η αφιερώτρια του 14ου αιώνα φορεί έναν μικρό κόκκινο σκούφο (εικ. 3), ενώ η δεσμένη του 14ου-15ου καλύπτει τα μαλλιά της με έναν στρογγυλό σκούφο που στολίζεται με μια διαστραμμένη δάκοση ταινία.

Οι γυναικες συμπληρώνουν την αμφίστη τους με κοσμήματα, συνήθως σκουλαρίκια σε δίαφορα σχέδια, κυρίως κριόκους απλούς ή πολλαπλούς, χρυσούς ή μαργαριτοκόσμητους (εικ. 3, 4, 7, 9). Η δεσμένη όμως στον Άγιο Φανούριο με τη δυτική ενδυμασία φορεί επιπλέον στο λαιμό σταυρό και στολίζει το φόρεμά της με μια αλυσίδα από χρυσούς ρύθμους.

Αυτές είναι οι πληροφορίες για τις ενδυματολογικές συνήθειες που μπορούν να συναχθούν από τη μελέτη των ελλήνων αφιερωτών που φο-

9. Η αφειρώτρια Ειρήνη στην Παναγία Καθολίκη στην Λάρδο (15ος αι.).

10. Οι κτήτορες λογοθέτης Νικόλαος Βαρδανάης και η συμβίᾳ του στον Άγιο Νικόλαο στο Φουντουκλί (τέλη 15ου αι.).

ρούν τα γιορτινά τους ρούχα σε αυτή την εκδήλωση πίστης στις εκκλησίες της Ρόδου. Κυριαρχεί τη βυζαντινή ενδυμασία με λίγα παραδείγματα δυτικού τύπου, με γαλλική μάλλον καταγωγή, στον Άγιο Φανούριο στην πόλη και λίγο έξω από αυτήν στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στον Κουφά Παραδεισουσού. Τα ενδύματα αντιποκρίνονται και υποδεικνύουν την κοινωνική θέση του κατόχου τους, αποτελώντας και σημαντικό περιουσιακό στοιχείο (δηλώνονται στα προικούμφωνα, σε διαθήκες, σε δωρεές κ.α.). Σύμφωνα με τους ειδικούς ερευνητές, ο τρόπος που τα ενδύματα περιβάλλουν το σώμα υποδηλώνει την πορεία ανεξαρτησίας και αυτονομίας από την άρχουσα τάξη και την Εκκλησία, στοιχείο που χαρακτηρίζει τη μεσαιωνική φεουδαρχική κοινωνία. Γι' αυτό άλλωστε εκδίδονταν συχνά διατάγματα που όριζαν σαφώς τα όρια στη χρήση υλικών και τύπων ενδυμάτων ανάλογα με την κοινωνική θέση (π.χ. χρήση παρφύμας, μαργαρέντων ενδυμάτων). Στη Ρόδο, διαπιστώνεται μια προσήλωση στις βυζαντινές συνήθειες με τα φαρδιά ενδύματα, σε αντίθεση με τις δυτικές συνήθειες όπου τα ενδύματα περιγράφουν και αναδεικνύουν το σώμα, μια προσήλωση ιδιαίτερα έντονη από τη μεριά των γυναικών, λιγότερο στην πόλη από ό,τι στην υπαίθριο, η οποία δικαιολογείται πιθανώς από το συντηρητισμό που διακρίνει κλειστές και μάλιστα πολυεθνικές κοινωνίες ακόμη και στις ημέρες μας – η εμμονή στη δηλώση της ιδιαιτερότητας αποτελεί μια μορφή συσπείρωσης και αντιστάσης στο ξένο στοιχείο. Ο συντηρητισμός που διακρίνει τις γυναικείες ενδυμασίες οφείλεται και στο ότι η κατασκευή τους είχε κυρίως οικιακό χαρακτήρα σε σχέση με τις ανδρικές που κατασκευάζονταν σχεδόν αποκλειστικά από ειδικούς τεχνίτες, τους μαστόρους, και έτσι ήταν πιο εύκολη σε

12-13. Οι δεόμενοι Ανδρέας και Γεώργιος στην κρυπτή του Αγίου Σπυρίδωνα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (15ος).
14. Φράγκικος αφερώτρια στον Άγιο Γεώργιο τον Χωστό στη Φιλέρημο (15ος αι.).

αυτές η πρόσμειξη νέων ενδυματολογικών στοιχείων, όπως φαίνεται και στις περιπτώσεις από τη Ρόδο αλλά και την Κρήτη. Η πρόσμειξη τουλάχιστον, με την πάροδο του χρόνου είναι αναμενόμενη, αλλά η παρουσία των δυτικών παραδειγμάτων στον Άγιο Φανούριο, στον Άγιο Σπυρίδωνα και στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στον Κουφά Παραδεισού –περιοχή κοντά στην πόλη της Ρόδου που αποτελούσε θέρετρο για τους ιππότες– θα πρέπει να σχετίζεται με την κοινωνική τάξη των αφερωτών, που θα ήταν πιο κοντά στην ιπποτική κοινωνία της εποχής –θα είχαν στην δηλαδή μια φραγκοελληνική ιδεολογία. Αυτή η τάξη θα απαιτούσε και θα καταέωνε ανάλογη δυτικότροπη εμφάνιση, ίδια ή περίου ίδια με την εμφάνιση των ζέων κατοικών της πόλης που θα διατηρούσαν τις ενδυματολογικές συνήθειες που έφεραν από τη Δυτική Ευρώπη και οι οποίες απεικονίζονται στον Άγιο Γεώργιο τον Χωστό στη Φιλέρημο (εικ. 14) και στο χειρόγραφο του Caoursin (εικ. 1). Σ' αυτές τις περιπτώσεις προφανώς αναφέρεται ο Εμμανουήλ Γεωργιανός (στ. 100), όταν γράφει ότι «μιαν είχαν την φορεσιά Φράγκισσας και Ρωμέσσας», και αυτό γιατί οι περιγραφές του δεν ταυτίζονται με τις περισσότερες απεικονίσεις στις τοιχογραφίες μας. Ασφαλώς θα γίνονταν και στη Ρόδο παραγγελίες από τη Βενετία, ανάλογες με αυτήν τη νεαρής Κρητοπούλας το 1444, της Quirina Καλλέργη, για ένα χρυσούπιντο φόρεμα και έναν βελούδινο μεταέων πορφυρό μανδύα, ρούχα ανάλογα της κοινωνικής της τάξης. Με την ανάπτυξη της εμπορίου και η αγορά της Ρόδου θα ήταν γεμάτη με τα λαμπτρά υφάσματα που αναφέρει ο Εμμανουήλ Γεωργιανός στό τέλος του 15ου αιώνα, και αναμφίβολα θα υπήρχε αγορά με ενδύματα έτοιμα ή επί παραγγελία.

Σημειώσεις

- * Εκτενέστερη μορφή αυτής της μελέτης και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. στο Ιωάννα Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες στις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14ος-1523). Μια πρώτη προσέγγιση», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ιδρυση της μέχι τους Τούρκους (1523), Διεθνές επιπτωτικό συνδρόμο, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά, τ. 2, Υπουργείο Πολιτισμού - ΚΒ' Εφορεία Προτοτυπών και Κλασικών Αρχαιοτήτων - 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2000, σ. 429-448, σχ. οη, πίν. 169-174. Βλ. επί-

σης. Η γυναικεία ενδυμασία στην Κύπρο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Ιδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 1999, σ. 13-19 (Χριστοφόρος Ιωάννου); Ι. Παπαντωνίου, Η ελληνική ενδυμασία από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα 2000, σ. 92-127; Π. Καλαμαρά, «Η αμφίσηση των κατοικών του Μυστρά», Δρεσ Βιζαντινού, Έργα και ημέρες στο Βιζαντίο, Η Πολιτεία του Μυστρά, Υπουργείο Πολιτισμού - Διεθνής Βιζαντινών και Μεταβιζαντινών Μυμείων - 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2001, σ. 143-169.
** Προσέρχονται φωτογραφικό Αρχείο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (φωτογράφος Νίκος Καστέρης), οι εικ. 1 και 12 από το Η. Κόλλας. Οι πιπτότες της Ρόδου, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1991 και η εικ. 4 από το Η. Κόλλας. Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγιστρού, Υπουργείο Πολιτισμού - Ταμείο Αρχαιολογικών Πάρκων, Αθήνα 1994.

Dressing Habits in the Island of Rhodes During the Rule of the Knights of St. John of Jerusalem

Ioanna Bitha

Rhodes, the largest island of the Dodecanese, was not important only during antiquity, but continued to play a crucial historical role also in the Byzantine age. In the early fourteenth century it was occupied by the Order of the Knights of St. John of Jerusalem, who sought a new base of operations in order to regain the Holy Land from the Ottomans. The settlement of the knights and many merchants from the West changed the physiognomy of the island. A new local aristocracy emerged, active mainly in the towns, which developed a Franco-Greek taste. This new situation naturally affected the life and culture of the island. Its influence can also be established in the dressing habits of the inhabitants, which are documented in religious wall-paintings and especially in representations of donors.

The major dressing characteristics on Rhodes are the following two: The preference, with only a few exceptions, of the Greeks for the Byzantine attire; and the evolution and variety of this costume, comparable, however, to that of the Venetian-ruled Crete or of the Frankish-ruled Cyprus, although the western influence is sometimes more obvious on the costumes of these islands. Needless to say, that the remarks mainly concern the attire of the nobility and not that of the everyday, hard-working, people, whose type of dress remains unchanged, dictated by age-long functional needs.

A basic feature of the medieval costume is a series of dresses, worn the one above the other, with wisely cut openings, through which, not only the variety, quality and decoration of the garments could be directly observed, but also the social and economic status of their bearer could be evaluated. On the basis of the aforementioned donors' representations four garments can be established as standards: the undershirt and the cloak for women, the undershirt and a variety of coats for men.